

УДК 94(477.74-21):316.776"1914/1917"

Є. Ю. Джумига

ЧУТКИ ЯК МЕНТАЛЬНА СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ОДЕСИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)

У статті проаналізовано причини виникнення чуток і фактори, що сприяли їх поширенню в Одесі у роки Першої світової війни. Розглянуто тематику поголосок, дії влади, направлені на боротьбу з ними, та значення чуток для населення міста.

Ключові слова: Одеса, Перша світова війна, чулки, періодична преса, цензура.

Антропологічний поворот другої половини ХХ ст. призвів до появи так званої « нової історії » – цілої низки нових напрямків в історичній науці, в центрі уваги яких виступає людина, її життя, внутрішній світ тощо. Одним з них є історія повсякденності. Важливою складовою дослідження повсякденного життя людей є не тільки матеріально-побутова складова їх життя, але й ментальна.

Не зважаючи на зміну теоретико-методологічної основи історичної науки в Україні та зростаючий інтерес дослідників до історії повсякденності, багато тем залишаються малодослідженими. Безумовно, що однією з них є історія повсякденного життя населення українських земель у роки Першої світової війни. Якщо соціально-економічним питанням приділено певну кількість праць як радянських, так сучасних українських і зарубіжних істориків, то теми, присвячені змінам морально-психічного стану суспільства, представлені доволі слабо. Малодослідженою є тема чуток у роки війни. Можна відзначити лише декілька українських та російських істориків, які торкалися даної проблеми. Так, розповсюдженню поголосок у Львові присвятила статтю О. Винник [1]. Російський історик Б. Колоницький в своїй монографії детально проаналізував чулки про Миколу II та імператорську родину [2]. Натомість в західній історіографії повсякденне життя населення, в тому числі чулки, в умовах Першої світової війни досліджене більш детально. Так, поголоски у роки війни розглядаються в окремих розділах монографій Н. Хеймана [3] та М. Хейлі [4].

Чулки завжди відігравали надзвичайно важливу роль у житті суспільства. Вони активно використовувалися під час завоювання влади, для управління суспільством, у процесі проведення військових кампаній [5, с.4]. Б. Колоницький відмічає важливість поголосок у роки Першої світової війни та підтримує тезу відомого французького історика Ж. Лефевра про те, що широко розповсюджені чулки, засновані на масових страхах, самі по собі стають фактором величезного суспільного значення. Так, наприклад, жорстким німецьким репресіям у Бельгії та Франції на початку війни передували поголоски про « бельгійські звірства », які розповсюджувалися серед німецьких солдат [2, с.20].

Перед тим як безпосередньо розглядати особливості розповсюдження чуток в Одесі, необхідно дати визначення самому терміну « чулки ». Поголосками, на думку, американських психологів Н. Ді Фонзо та П. Борджіа, є неперевірені твердження, які мають певне відношення до важливої інформації, виникають в умовах невизначеності, небезпеки або потенційної загрози та функціонують, щоб допомогти людям досягти порозуміння та керувати ризиками [6, р.13].

Для появи та поширення чуток необхідні дві основних умови: тема поголосок має бути важливою для читача, а правдиві факти – завішені завісою невизначеності [7, р.33]. Безумовно, що Перша світова війна повністю відповідала цим вимогам: з одного боку людей цікавив перебіг подій на фронті, мобілізація, накази уряду тощо, оскільки від цього безпосередньо залежало їх життя, а, з іншого боку, цензура та військові умови таємничості не давали можливості отримати повну інформацію про новини на фронті та всередині країни. На думку американського історика Н. Хеймана, усі країни під час війни намагалися контролювати періодичну пресу. Тому за відсутності неконтрольованих новин цивільне населення поверталось до тих джерел інформації, які вважало більш надійними – до усних свідчень [3, р.164]. Яскравою ілюстрацією цієї тези є фейлетон про чулки, який був надрукований у газеті « Одесские новости »:

- Да вы это сочиняете!
- Ну вот, в редакциях уже телеграмма вывешена.
- Да я только что проходил, - ничего не было.
- Значит, цензура не разрешила. Я вам говорю... [8, 17 ноября].

Значну роль у розповсюдженні неправдивих відомостей, які швидко перетворювалися на чулки, відігравала періодична преса та продавці газет. Влада намагалася контролювати цей процес і не допустити паніки серед населення. 2 серпня 1914 р. (тут і далі дати подані за старим стилем) у « Вedomостях Одесского градоначальства » був надрукований наказ одеського поліцеймейстера про протидію поширенню чуток продавцями газет, особливо малолітніми, які дозволяли собі голосно виголошувати новини про становище на фронті, часто неправдиві. Наказано було забирати дозвіл на торгівлю у винних [9, 2 августа]. Проте, це не змінило ситуацію на краще. І вже 24 серпня був надрукований наказ головного начальника Одеської військової округи М. Ебелова, який постановив: « Воспретить публичное оглашение и распространение разных тревожных слухов, не основанных на официальных данных и составляющих плод собственного измышления, или распространяемых злонамеренными лицами о победных действиях неприятельских армий и их флотов, о неудачных действиях нашей армии и флота и союзных с нею иностранных армий и флотов, а также о войсках, расположенных в городах и селениях, относительно их

укомплектования, занятий, поведения, передвижений из одних пунктов в другие, осуждение действий начальствующих лиц и вообще всего того, что может подрывать доверие общества к армии или вызвать общую или частичную тревогу среди населения» [9, 24 августа].

Отже, даний наказ був направлений як проти розповсюдження неправдивої інформації, яка загрожувала громадському спокою та безпеці, так і проти даних, які гіпотетично могли бути вірними, але представляли собою стратегічно важливу та таємну військову інформацію.

23 жовтня 1915 р. Головне управління по справам друку надіслало губернаторам, начальникам областей і градоначальникам листи, в яких звертало увагу на необхідність застосування відповідних засобів щодо протидії чуткам про призначення імператором на різноманітні посади [10, арк.17].

Не викликає подиву, що з самого початку Першої світової війни в місті почало виникати безліч чуток. Вони були пов'язані як з подіями на фронті, так і безпосередньо з життям міста. Чуток в перші дні війни було настільки багато, що в спеціальному додатку до газети «Маленький одеський листок», який називався «Отголоски войны», була надрукована стаття, присвячена поголоскам про війну. В ній зазначалося, що «все с небывалой нервозностью ждут известий о войне, только и делая в течении целого дня, что стремятся узнать последние новости» [11, 3 августа].

Перші чутки щодо війни виникли після проголошення мобілізації в Російській імперії 18 липня 1914 р. Не дивно, що головним питанням, яке в цей час цікавило одеситів, було розв'язання війни, вступ до неї Російської імперії і мобілізація. Тому перші дні війни були найбільш плідними для розповсюдження чуток, які народжувалися в умовах тривоги за майбутнє та пильної уваги одеситів до новин. В одному з номерів «Одесских новостей» писали, що в цей час жителі міста газети купують раніше, ніж хліб [8, 20 июля].

Частина населення сподівалася, що загроза мине, а мобілізація лише пробна. Інші, навпаки, стверджували, що війна точно буде [8, 18 июля]. Проголошення війни не зупинило поширення цих чуток. Під час проведення мобілізації навколо одного з пунктів збору військовозобов'язаних люди побачили, як звільняють окремих призовників, відразу ж виникла поголоска про відміну мобілізації, а люди почали радіти, обніматися та цілувати один одного [8, 20 июля].

Влучно описав цю ситуацію у листі до свого товариша мешканець міста О. Мельников: «Почему то среди наших солдат систематически возникает слухи и толки о «замирении». Каждое утро к случайному обладателю дешевой газеты целыми толпами устремляются слушатели и прежде всего спрашивают у грамотеев: не пишут ли «о мире». И какой-нибудь, ни чем не обоснованный, намек о том, что «Германия удручена войной и просит мира» или «Австрия окончательно разочаровалась» и тому подобное, - всегда принимается за чистую монету, и публика наивно верит в скорый мир, совершенно не считаясь с теперешним, столь сложным и запутанным, общим международным политическим курсом» [12, арк.220].

Очевидно, що чутки навколо миру виникали та швидко поширювалися серед населення, оскільки мешканці міста не припиняли сподіватися на те, що війна обійде їх стороною.

Мобілізація викликала чутки щодо призупинення руху залізничних поїздів. Як повідомляла 18 липня 1914 р. одеська газета «Южная мысль», з самого ранку на залізничному вокзалі почали збиратися пасажири, які були занепокоєні поголосками щодо відміни руху поїздів до російського кордону [13, 18 июля].

Безліч розмов та чуток викликала перша видача родинам військових щомісячної грошової допомоги. Наприклад, поширилися поголоски, що ті, хто отримують безкоштовні обіди та залишають своїх дітей у денних притулках будуть отримувати менше грошей [14, 1 сентября]. 5 вересня газета «Одесский листок» повідомляла, що послугами безкоштовних обідів користуються не всі сім'ї, залишається багато вільних місць. Цілком ймовірно, що причиною могло бути поширення цих чуток [14, 5 сентября].

Відразу ж після оголошення мобілізації Одеса почала готуватися для прийому поранених. Проте, ще до прибуття першого ешелону з постраждалими мешканці міста вже розповсюджували поголоски про перебування поранених в Одесі. В аудиторії слов'янського благодійного товариства на Слободці-Романівці наприкінці липня 1914 р. підготували 200 місць на випадок прибуття поранених. Невдовзі до лікарні з самого ранку почали збиратися жінки з дітьми, які вимагали показати поранених, серед яких, як вони гадали, могли бути їх чоловіки, брати та інші родичі [14, 1 августа]. 25 серпня вранці в місті розповсюджувалися чутки щодо приїзду ешелону з пораненими (150 осіб). Однак насправді, приїхав лише санітарний персонал [14, 26 августа]. Вірогідно, що зацікавлення пораненими в перші дні війни було викликано в першу чергу бажанням дізнатися про долю своїх близьких, але певною мірою і потужним патріотичним піднесенням в Одесі та елементарним зацікавленням.

У липні 1914 р., коли по всій імперії жінки почали записуватися на курси сестер милосердя, виникли чутки, що до Касперовської общини Одеси приймають усіх осіб в незалежності від віросповідання. Тому значна частина єврейських жінок намагалася туди записатися. Однак старша сестра общини Золотарьова заявила, що єврейок на курси не приймають [8, 22 июля]. Скоріш за все, виникненню цих поголосок сприяло поширення думки про єднання усіх національностей на тлі війни. Розгортання війни супроводжувалося закликами про необхідність забути національні та соціальні розбіжності заради об'єднання усіх громадян для спільної боротьби. Після того, як ця ідея була проголошена у маніфесті Миколи II, вона стала звучати в публікаціях та доповідях людей з самими різними політичними поглядами [15, р.10]. Враховуючи той факт, що євреї складали другу за чисельністю національну громаду міста після росіян, відмова зарахувати молодих єврейок на курси викликала обурення серед мешканців міста. В газеті «Одесский листок» був надрукований лист, в якому засуджувалася ця заборона. Його автор писав, що навіть у спільній справі, загальнолюдській біді знайшли іудейку і ставилося питання: «Где же справедливость? Где призыв забыть всякую национальную вражду?» [14, 23 июля].

Однак далеко не всі чутки щодо євреїв були направлені на позитивні зміни у їх житті. Начальник жандармського управління Одеси П. Заварзін у своєму звіті товаришу міністра внутрішніх справ від 21 жовтня 1915 р. писав, що ставлення до євреїв серед населення міста негативне і викликано воно чутками щодо їх масової зради в армії та на театрі військових дій [16, арк.12]. Стосовно євреїв, то серед них, за даними Жандармського управління Одеси, містом циркулювали чутки, що уряд Німецької імперії обіцяє для євреїв великі пільги і взагалі там умови життя кращі, ніж у Російській імперії [17, арк.65].

На початку серпня 1915 р. в Російській імперії виникли чутки щодо відміни «смуги осілості» для євреїв та дозволу селитися їм всюди окрім столиць. Цілком закономірно, що в Одесі, третину населення якої складали євреї, ці поголоски стали популярними. При цьому в пресі виникло дві основні версії: за першою євреям надавалась повна свобода пересування, а за другою це був лише тимчасовий дозвіл біженцям селитися на раніше заборонених територіях [18, 10 августа].

Вкрай важливою для мешканців Одеси була тема призову, тому навколо неї також виникали поголоски. Зокрема, один з мешканців міста у своєму листі писав, що за чутками у травні 1915 р. будуть призватися молоді люди, які мали би йти на фронт лише у 1916 р. Однак згодом автор листа відзначив, що, на його думку, ці поголоски є неправдоподібними [19, арк.148].

Поширеними були чутки про хворобу Вільгельма II. Наводилося три варіанти його захворювання. За однією з версій у імператора Німецької імперії був наріз у мозку, за іншою – сифіліс, за третьою – психічний розлад на базі манії величі [11, 3 августа]. Очевидно, що ці чутки були спровоковані самими газетами, в яких публікувалася інформація про можливу хворобу імператора. Іноді вона подавалася у гумористичній формі, наприклад, газета «Последние новости» писала, що душевне становище верховного вождя Німецької імперії викликає серйозні побоювання та «справу імператора Вільгельма» доведеться розглядати не європейським конгресам, а консилиуму психіатрів [20, 31 июля].

Примітно, що особа Вільгельма II, а також можливість його хвороби або смерті, була популярною темою для чуток і в інших країнах Антанти. Наприклад, в Парижі на самому початку війни швидко розповсюджувалися поголоски про вбивство Вільгельма II [21, с.152]. Можна припустити, що смерть німецького імператора підсвідомо пов'язували із завершенням війни, чого бажала більшість цивільного населення усіх воюючих країн.

На відміну від міст, які безпосередньо перебували у прифронтовій зоні (наприклад, у Львові поширення поголосок щодо наступу російських військ часто викликало паніку серед місцевих жителів [1, с.166-168]), в Одесі практично не зафіксовані чутки, пов'язані з військовою загрозою для населення. Однак, восени 1916 р. почали розповсюджуватися поголоски щодо можливості атаки міста ворожими повітряними суднами. Для заспокоєння населення в періодичній пресі була надрукована інформація, що військове керівництво застосувало усі необхідні заходи для протидії ворожим літальним апаратам [22, 22 октября].

В умовах економічної кризи та дефіциту швидко поширювалися чутки про наявність або відсутність різних товарів та продуктів. Наприклад, на початку 1916 р., коли ціни на цукор суттєво виросли, а декілька днів його взагалі не продавали, виникли чутки щодо припинення його виробництва взагалі [23, 10 января].

Впровадження в Російській імперії на початку Першої світової війни сухого закону зробило алкогольні напої найкращою темою для чуток. На початку листопада 1915 р. в місті виникли поголоски, що біля будівлі очисного складу за Куліковим полем будуть міняти срібло і золото на горілку. Як наслідок зібралася величезна кількість людей, які безрезультатно простояли в черзі декілька годин [24, 3 ноября]. Проте, не завжди чутки на алкогольну тематику були неправдивими. Так, поголоски щодо заборони продажу вина та пива в Одесі в кінці 1915 р. або щодо її відновлення на початку 1916 р. виникали до офіційного опублікування відповідних наказів, що дозволяли місцевому населенню відповідним чином відреагувати. Наприклад, в грудні 1915 р. напередодні заборони продажу вина біля магазинів утворювалися величезні черги бажуючих його придбати [23, 28 февраля; 24, 16 декабря].

В Одесі у липні 1915 р. поширювалися чутки, що влада має наміри конфіскувати усі золоті, срібні та бронзові речі, які зберігаються в ломбардах. В періодичній пресі вказувалося, що згідно адміністративних джерел ці поголоски є неправдивими, а поширюють їх особи, які бажать дешево скупити золото, срібло та бронзу [18, 13 июля; 22, 13 июля]. Однак, слід відзначити, що виникненню даних чуток передувала стаття в газеті «Маленькие одесские новости» про те, що в Німецькій імперії у населення вже конфіскують золоті речі, що, можливо, і спровокувало виникнення аналогічних чуток в Одесі [24, 10 июля].

Деякі поголоски проникали до Одеси з інших міст. Наприклад, серед робітників одеських головних майстерень виникли чутки про те, що ті майстри, які знаходяться у відрядженні в Галичині, незадовільні умовами праці та рівнем заробітної плати [25, арк.64].

Здатність чуток впливати на повсякденне життя населення якнайкраще проявилася в серпні 1915 р., коли у Москві, Петербурзі, Одесі та багатьох інших містах Російської імперії була зафіксована так звана «криза розмінної монети». В петроградському журналі «Новый экономист» відзначалося, що причиною дефіциту дрібних грошей був не брак і не скупівля монет спекулянтами, а нервово-психічний стан суспільства, який викликав недовіру до кредитного рубля [26, с.5]. В Одесі цим швидко стали користуватися кондуктори в трамваях, які перестали видавати здачу пасажиром посилаючись на те, що у них не має дрібних монет [24, 24 августа]. З іншого боку, населення Одеси також провокувало як відсутність дрібних грошей, так і поширення відповідних чуток про це. В газеті «Одесский листок» відзначалося, що масовий психоз, який охопив населення міста поступово мине, якщо кожен буде підходити до даного питання свідомо та не буде приховувати розмінну монету, а для подолання кризи пропонувалося запровадити для проїзду в трамваях абонементи [18, 23 августа].

Протягом війни настрої людей змінювалися, відповідно мінялися й чутки. П. Заварзін, який п'ять років прослужив начальником жандармського управління м. Одеси, восени 1916 р. залишив місто і в своїх спогадах так охарактеризував стан суспільної думки одеситів:

«Затяжная война, с ее многочисленными жертвами и редкими и неполными победами, вызывает всеобщее утомление и раздражение. Общественное мнение, руководимое левыми влияниями, обращается против центральной власти, причем непроверенные злонамеренные слухи разрастаются до инсинуаций против самого Двора» [27, с.200].

Можна припустити, що в другій половині 1916 р. населення міста вже було виснажене війною, а патріотичні гасла та заклики не діяли так ефективно, як на початку війни. Тому не дивно, що почали виникати чутки, об'єктом яких став власний уряд. На сторінках одеської періодичної преси не зустрічається інформація про погослки, пов'язані з російським імператором, його близьким оточенням або урядом країни. Зрозуміло, що причиною цього була жорстка цензура, запроваджена на самому початку війни.

Отже, держава через запровадження цензури та активну пропаганду, з одного боку, підсилила патріотичне піднесення, яке охопило суспільство, а з іншого, викликала недовіру пересічних мешканців до офіційних джерел інформації. Така ситуація в умовах дефіциту інформації про перебіг подій на фронті та життя в тилу призвела до поширення чуток. Теми погослок були різноманітними і були пов'язані як з подіями на фронті, так і з внутрішньою політикою царського уряду та місцевої влади. На початку війни погослки в основному торкалися мобілізації, оголошення війни, прибуття поранених, що було пов'язано з інтересом населення до війни та потужним патріотичним піднесенням. Протягом 1915-1916 рр. з'являються погослки про відсутність окремих видів продуктів, нестачу дрібних грошей, конфіскацію коштовностей тощо.

Джерела та література

1. Винник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914 – 1915 років / Оксана Винник // Вісник Львівського університету. Серія історія. – 2009. – Вип. 44. – С. 163-176.
2. Колоницкий Б. «Трагическая эротика»: образы императорской семьи в годы Первой мировой войны / Борис Колоницкий. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 664 с.
3. Neuman N. Daily Life During World War I / Neil Neuman. – Westport-London : Greenwood press, 2002. – Pp. 304.
4. Healy M. Vienna and the fall of Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I / Maureen Healy. – Cambridge (UK) : Cambridge University Press, 2004. – Pp. 333.
5. Потеряхин А. Л. Психология слухов (научно-практическое пособие). – Черновцы, 2000. – 68 с.
6. Di Fonzo N., Boyrdia P. Rumour psychology. Social and organizational approaches / N. Di Fonzo, P. Boyrdia. – Washington (DC) : American Psychological Association, 2007. – Pp. 292.
7. Allpost G. W., Postman L. The Psychology of rumour / G. W. Allpost, L. Postman. – New York: Russell & Russel Inc, 1965. – Pp. 247.
8. Одесские новости. – 1914.
9. Ведомости Одесского градоначальства. – 1914.
10. Державний архів Одеської області. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 387.
11. Отголоски войны. Приложение. – 1914.
12. ЦДІАУК. – Ф.385. – Оп. 2. – Спр.63.
13. Южная мысль. – 1914.
14. Одесский листок. – 1914.
15. Lohr E. Nationalizing the Russian Empire. The campaign against enemy aliens during World War I / Eric Lohr. – Cambridge: Harvard University Press, 2003. – 237 p.
16. ЦДІАУК. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.139.
17. ЦДІАУК. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.140.
18. Одесский листок. – 1915.
19. ЦДІАУК. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.161.
20. Последние новости. – 1914. – 31 июля.
21. Тасин Н. На защиту отечества (письмо из Парижа) / Н. Тасин // Современный мир. – 1914. – №9. – С. 142-154.
22. Маленький одесский листок. – 1916.
23. Одесские новости. – 1916.
24. Маленький одесский листок. – 1915.
25. ЦДІАУК. – Ф.385. – Оп.2. – Спр.159.
26. Меньков Ф. А. Монетный кризис / Ф. А. Меньков // Новый экономист. – 1915. – №34. – С. 4-6.
27. Заварзин П. П. Жандармы и революционеры. Воспоминания / П. П. Заварзин. – Париж : издание автора, 1930. – 256 с.

Джумыга Е. Ю. Слухи как ментальная составляющая повседневной жизни жителей Одессы в период Первой мировой войны (1914-1917 гг.)

В статье проанализированы причины возникновения слухов и факторы, которые способствовали их распространению в Одессе во время Первой мировой войны. Рассмотрена тематика слухов, действия власти, направленные на борьбу с ними, значение слухов для населения города.

Ключевые слова: Одесса, Первая мировая война, слухи, периодическая пресса, цензура.

Dzhumyga E. Yu. The Rumors as a mental component of Odessa citizens' everyday life during the First World War (1914-1917)

The reasons of the gossips and the factors of their spreading in Odessa during the First World War are analyzed. Subject of the rumours, the government's actions to stop them, importance of gossips for the city population are examined.

Keywords: Odesa, First World War, rumours, periodicals, censorship.